

УДК:376-056.264-056.87

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДІАГНОСТИКИ
КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ З СИСТЕМНИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ****Мартиненко І.В.**кандидат психологічних наук, доцент
Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П.Драгоманова

У статті розглядаються сучасні методи діагностики комунікативної діяльності дітей з системними порушеннями мовлення первинного генезу. Відомо, що первинні мовленнєві порушення у дітей зумовлюють у них комунікативні труднощі і порушення різного ступеню тяжкості. До сьогоднішнього дня провідну роль у діагностиці займають вербальні методи, спрямовані на визначення стану вербальних засобів спілкування. В останні роки дослідники більшу увагу приділяють і стану невербальних засобів спілкування: експресивно-мімічних і предметно-дієвих. Автор статті узагальнює результати досліджень комунікативної діяльності дітей з системними порушеннями мовлення і висловлює свій погляд щодо цієї проблеми.

В статье рассматриваются современные методы диагностики коммуникативной деятельности детей с системными нарушениями речи первичного генеза. Известно, что речевые нарушения у детей приводят к коммуникативным трудностям и нарушениям различной степени тяжести. До сих пор ведущую роль в диагностике занимают вербальные методы, направленные на изучение, прежде всего, вербальных средств общения. В последние годы исследователи большее внимание уделяют и состоянию невербальных средств общения: экспрессивно-мимических и предметно-действенных. Автор статьи обобщает результаты исследований коммуникативной деятельности детей с системными нарушениями речи и выражает свой взгляд на эту проблему.

This article reviews new tools for assessment of communication activity in children with system speech disorders of primary origin. It is known that the primary speech disorders in children cause communication difficulties and secondary developmental disorders of varying severity. Until now the leading role within assessment tools has been taken by the verbal methods aiming at identifying the developmental state of verbal means of communication. In the recent years, the researchers have paid significant attention to non-verbal means of communication: facial expressions and operating objects. The author summarises the results of the studies on communication activity of the children with system speech disorders.

Ключові слова: комунікативна діяльність, спілкування, діагностика, діти з системними порушеннями мовлення.

Ключевые слова: коммуникативная деятельность, общение, диагностика, дети с системными нарушениями речи.

Keywords: communication activity, communication, assessment, children with system speech disorders.

Важливим фактором успішної соціалізації дитини дошкільного віку є сформована на достатньому рівні комунікативна діяльність (спілкування).

Результати досліджень свідчать, що спілкування має складну структурну

організацію, основними компонентами якої є предмет спілкування, потреба у спілкуванні, його засоби та результати. Упродовж дитинства зміст структурних компонентів спілкування змінюється, удосконалюються його засоби, основним

з яких стає мовлення (Р. Вердербер, В.О. Горянін, Є.П. Ільїн, О.О. Леонт'єв, О.М. Леонт'єв, М.І. Лісіна, О.С. Слепович, О.О. Смірнова, О.В. Соколов тощо).

На сьогодні у педагогіці і психології здійснено низку досліджень, що розкривають особливості спілкування дітей із нормативним розвитком (Т.І. Бабаєва, Б.А. Ілюк, С.С. Бичкова, К.Я. Вольцис, Л.А. Вяткіна, Л.І. Дурандіна, М.Г. Єлагіна, О.В. Запорожець, О.О. Кравцова, М.І. Лісіна, А.К. Маркова, А.Г. Рузьська, О.О. Смірнова тощо). Розроблені нормативи розвитку спілкування в дитячому віці, встановлені умови його успішності, фактори, що сприяють повноцінному становленню і розвитку комунікативних вмінь у різних комунікативних ситуаціях з ровесниками та дорослим.

Прихильники діяльнісного підходу до вивчення спілкування у психології наголошують на тотожності термінів «спілкування» і «комунікативна діяльність», оскільки діяльність спілкування – це і є власне та діяльність, що забезпечує обмін інформацією, діями, емоціями, т.б. комунікативна діяльність (О.О. Леонт'єв, О.М. Леонт'єв, М.І. Лісіна, О.С. Слепович, О.О. Смірнова).

Про недостатню сформованість мовленнєвого спілкування, затримку у розвитку комунікативних вмінь, недостатнє володіння різними засобами спілкування йдеться у низці робіт, присвячених проблемі спілкування дітей із відхиленнями в розвитку: з порушенням інтелекту (О.К. Агавелян, І.О. Амбрукайтис, Д.І. Аугене, Д.І. Бойків, Г.В. Кузнєцова, Н.Д. Соколова,

Н.Н. Школьнікова, М.І. Шишкова), з порушенням зору (С.К. Амірова; К.О. Глушенко, М. Заорська, В.В. Кобильченко, С.А. Покутнєва), з церебральним паралічем (А.В. Мамаєва, Л.Б. Халілова).

Аналіз психолого-педагогічних досліджень засвідчує високий інтерес до проблеми розвитку комунікативної діяльності у дітей із тяжкими порушеннями мовлення, системними порушеннями мовлення зокрема.

Проблема мовленнєвого недорозвинення широко представлена у спеціальних психолого-педагогічних і медичних дослідженнях (В.О. Кондратенко, С.Ю. Конопляста, Р.Є. Левіна, Н.В. Манько, Н.В. Савінова, Є.Ф. Соботович, В.В. Тарасун, В.В. Тищенко, Т.В. Туманова, Т.Б. Філічева, Г.В. Чиркіна, С.М. Шаховська, М.К. Шеремет тощо). Вченими (О.Є. Грибова, В.А. Калягін, К.В. Ковилова, О.С. Павлова, Л.Г. Соловійова, Є.Г. Федосєєва, Т.А. Фотекова) описано низку особливостей розвитку комунікативної діяльності дітей із системними порушеннями мовлення (далі - СПМ), які автори пов'язують зі первинним мовленнєвим недорозвиненням і зазначають про їх вторинне походження. В логопедичних дослідженнях (Б.М. Гріншпун, Г.В. Гуровець, Р.Є. Левіна, В.О. Кондратенко, С.Ю. Конопляста, Н.Г. Пахомова, Н.В. Савінова, Л.Ф. Спірова, В.В. Тарасун, В.В. Тищенко, Л.Б. Халілова, Н.В. Чередніченко, Г.В. Чиркіна, С.М. Шаховська, М.К. Шеремет) ретельно описано структуру мовленнєвих порушень у осіб з різною мовленнєвою патологією,

симптоматику різних мовленнєвих порушень (алалія, афазія, дизартрія, ринологія тощо).

Вчені зазначають, що у дітей з СПМ порушене формування всіх компонентів мовленнєвої системи, що відносяться як до звукової, так і змістової сторін. Автори констатують, що окрім системного недорозвинення мовлення у дітей із СПМ відстають у розвитку невербальні засоби комунікації, що допомагають налагоджувати і підтримувати контакт, демонструвати зацікавленість, досягати спільного результату.

Як свідчать наукові дослідження, проблема розвитку комунікативної діяльності дітей з мовленнєвим недорозвиненням належить до найбільш значущих і недостатньо розроблених в логопедії та логопсихології, тому привертає все більше уваги дослідників в останні роки. Про особливості формування комунікативних вмінь йдеться у дослідженнях С.В. Артамонової [1], Б.М. Гріншпуна [8], О.Є. Грибової [7], К.В. Ковилової [11], В.В. Коржевіної [12], О.С. Павлової [17], Л.Г. Соловйової [19], О.Г. Федосєєвої [20], О.А. Харітонової [21] тощо. На думку вчених, порушення спілкування у дітей із СПМ проявляються в несформованості його основних форм (В.К. Воробйова, В.П. Глухов, Н.К. Усольцева), зміщенні ієрархії мети спілкування (О.Є. Грибова), зниженні потреби у ньому (Б.М. Гріншпун, О.С. Павлова, Л.Ф. Спірова, Г.В. Чиркіна), недостатній сформованості комунікативних вмінь і володінні засобами спілкування (К.В. Ковилова, В.В. Коржевіна, І.С. Кривов'яз, О.С. Павлова, Л.Г. Соловйова,

О.Г. Федосєєва). Недостатність вербальних засобів спілкування позбавляє можливості взаємодії між дітьми, стає перешкодою у формуванні ігрового процесу (Л.Г. Соловйова, О.А. Харітонова).

Т.М. Волковська [6], В.А. Калягін [10], В.В. Лубовський [16], Т.С. Овчинникова [10] порушення комунікативної діяльності вважають однією із специфічних закономірностей розвитку дітей з тяжкими порушеннями мовлення. На думку авторів, у подальшому це порушення призводить до труднощів соціалізації, що суттєво позначається на соціальній ситуації розвитку індивіда.

Отже, дослідження комунікативної діяльності дітей з системними порушеннями мовлення засвідчили високу актуальність даного питання. На сьогодні визначено особливості комунікативних вмінь дошкільників із загальним недорозвиненням, виявлено труднощі формування комунікативних вмінь у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, недостатній стан сформованості вербальних засобів спілкування, затримку у розвитку провідних форм спілкування з однолітками і дорослих.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень комунікативної діяльності дітей з системними порушеннями мовлення засвідчив декілька підходів до її вивчення, в залежності від провідної методології.

Мовленнєвий підхід (вербальний) передбачає аналіз спілкування з позицій стану сформованості його вербальних засобів. Реалізація досліджень цього напрямку забезпечується експериментальними

методами, спрямованими на вивчення стану діалогічного мовлення, вмінь підтримувати бесіду у спеціально організованій і вільній діяльності дітей (С.В. Артамонова, О.Є. Грибова, В.В. Коржевіна, Н.К. Усольцева).

Мовленнєво-психологічний

підхід до вивчення спілкування забезпечується поєднанням класичних педагогічних та психологічних методів, спрямованих на діагностику вербальних засобів та особливостей взаємодії дітей (інтерактивної складової), розуміння емоцій (емоційної складової) у спілкуванні. Дослідження цього напрямку здійснені з використанням бесіди, розповіді за сюжетним малюнком, спостереження за мовленнєвим спілкуванням дітей, прогнозуванням дій партнера в різних комунікативних ситуаціях з вербалізацією, експертним оцінюванням батьків і педагогів, соціометричним експериментом, проєктивними вербальними та малюнковими тестами. Особливістю цих досліджень є спрямованість не тільки на вивчення вербальних засобів спілкування, а й експресивних і предметно-дійових. Водночас, методи дослідження, що використовуються є переважно вербальними (Н.Ю. Кузьменкова, О.Л. Леханова, О.С. Павлова).

Ігровий підхід передбачає дослідження комунікативної діяльності опосередковано грою. Провідним методом діагностики і вільне та спрямоване спостереження, предметом якого і була комунікативна діяльність, комунікативні вміння дошкільників (Л.Г. Соловйова).

Комплексний підхід до вивчення комунікативної діяльності передбачає

поетапне дослідження різних її структурних елементів, засобів у процесі застосування з однолітками та дорослим (педагогом, батьками). Комплексність вивчення забезпечується також експериментальним вивченням дитини, як суб'єкта спілкування і особливостей її взаємодії з оточуючими (емоційної та інтерактивної складової). Добір методів відповідає загальному підходу і охоплює бесіди, переказ, завершення розповіді; спостереження і створення експериментальних ситуацій для взаємодії з дорослим та дітьми; опитування батьків та педагогів, використання їх експертного оцінювання; експериментальне вивчення особистісних рис, самооцінки дітей (К.В. Ковилова, О.Г. Федосєєва).

Кожен із описаних підходів забезпечує інформативність щодо окремого аспекту комунікативної діяльності дітей з системними порушеннями мовлення. Дослідження, здійснені у відповідності з комплексним підходом, найповніше розкривають структурно-системні особливості спілкування цих дітей, водночас теж не позбавлені недоліків. На нашу думку, недостатньо уваги у цих дослідженнях приділяється вивченню емоційно-експресивних та предметно-дійових (інтерактивних) засобів спілкування, частково досліджені комунікативні риси особистості, що впливають на ефективність комунікативної діяльності вцілому.

У зв'язку з вищезазначеним у відповідності з сучасними науковими тенденціями було проведено експериментальне вивчення комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними

порушеннями мовлення первинного генезу.

У дослідженні ми керувалися загальноприйнятими методологічними підходами в психології, а також специфічними науковими принципами спеціальної психології і логопсихології. Під загальноприйнятими і найактуальнішими для нашого дослідження психологічними підходами ми розуміємо системний, діяльнісний, особистісно-орієнтований та особистісно-комунікативний підходи у вивченні комунікативної діяльності дітей з системними порушеннями мовлення.

Системний підхід передбачає аналіз комунікативної діяльності з позицій: багатовимірності об'єкту, його багаторівневості та ієрархічності, класифікації його властивостей, визнання його полідетермінованості і вивчення об'єкту в його розвитку (Б.Ф.Ломов, В.М.Панфьоров, Н.В.Беломєстнова).

Компонентами системи є, насамперед, її складові. У нашому дослідженні це - окремі компоненти комунікативної діяльності, її структурні складові: засоби, комунікативні уміння, що мають певною мірою самостійність, а в сукупності визначають її якісну своєрідність [3,4].

Методологічно і концептуально важливим в дослідженні комунікативної діяльності дітей з системними порушеннями мовлення старшого дошкільного віку є також **діяльнісний підхід**, традиційно названий у психології суб'єктно-діяльнісним (П.Я. Гальперин, С.Л.Рубінштейн, О. М. Леонтьев, У. Engeström, R. Miettinen). Діяльнісний підхід в психології - це система методологічних і теоретичних принципів

вивчення психічних феноменів, відповідно до яких основним предметом дослідження є діяльність, що опосередковує усі психічні процеси [13, с. 114-132]. Вважаємо за необхідне підкреслити, що ми розділяємо позицію П.Я. Гальперина і О. М. Леонтьєва, яка свідчить, що внутрішній план свідомості формується в процесі інтеріоризації спочатку практичних дій, що зв'язують людину зі світом людських предметів [13]. Тому вивчення комунікативної діяльності передбачає експериментальну роботу безпосередньо з суб'єктом спілкування - дитиною старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення, а також з представниками її найближчого соціального оточення - сім'єю, колективом, педагогами, які здійснюють безпосередній вплив на комунікативні дії цієї дитини.

Концепція нашого дослідження базується на розумінні спілкування як особливого виду діяльності, яка має свою структурну організацію, суб'єктивно детермінується і формується під впливом зовнішніх чинників. Відповідно до сучасних тенденцій системно-структурної теорії діяльності (G. Bedny, W. Karwowski), ми розглядаємо комунікативну діяльність, як структурно і внутрішньо-організовану і таку, що складається з: предмета, потреби, комунікативних мотивів, дій спілкування, завдань, продуктів, функцій, одиниць і форм спілкування [15,22].

Водночас не тільки активність і системно-структурна її організація визначають ефективність комунікативної діяльності старшого дошкільника з СНР. Суб'єктивно-значущими є не тільки

інтеріоризовані дії, а й особистісно-значущі мотиви і установки суб'єкта спілкування. Тому наше дослідження концептуально відповідає і основним положенням **особистісно-орієнтованого підходу** в психології (М. М. Берулава, Є. В. Бондаревська, І. Я. Зимня, В. В. Серіков, І. С. Якиманська тощо). Особистісно-орієнтований підхід передбачає, що всі психічні процеси, властивості і стани розглядаються як притаманні конкретній людині, що вони є похідними від індивідуального і суспільного функціонування людини і визначаються її закономірностями [2, 13, 15]. Особистісно-орієнтований підхід - це принцип особистісної зумовленості всіх психічних явищ людини, її діяльності, її індивідуально-психологічних особливостей [2, 9].

Визначаючи в своєму дослідженні найбільш значущі аспекти особистісно-орієнтованого підходу, ми акцентуємо увагу в комунікативної діяльності на суб'єкті - його мотивах, цілях, неповторному психологічному складі, особистості тощо.

Ми вважаємо, що організація експериментального дослідження комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення, відповідно до особистісно-орієнтованого, системного і діяльнісного психологічних підходів дозволяє найефективніше оцінити ступінь її сформованості і виділити специфічні особливості, які відрізняють спілкування цих дітей від прийнятого нормативним в дитячої психології. Кожен з підходів є взаємодоповнюючим, оскільки вони нерозривно пов'язані один з одним в силу того, що особистість є

суб'єктом діяльності, яка має системно-структурну організацію і визначає її особистісний розвиток.

Водночас, Т. М. Волковська [5, с. 56 - 114], що виділяє поняття «особистість» і «комунікація» як базові категорії сучасної логопсихології, як її частково наукові засади, особливо важливим називає **особистісно-комунікативний підхід**, який позиціонує взаємозалежність особистості і комунікативної діяльності з акцентом на особливій значущості цих складових для соціалізації індивіда [5, 6]. Ми поділяємо думку вченої, що особистісно-комунікативний підхід є методологічно важливим у логопсихології і відкриває додаткові можливості до розуміння проблеми комунікативних труднощів у дітей з СПМ, основу якого складає теоретичне положення про взаємозв'язок і взаємозалежність особистості та комунікативної діяльності в процесі формування навичок соціальної взаємодії. Відповідно до цього підходу ми розглядаємо особливості комунікативної діяльності, комунікативні труднощі дітей із СПМ як системоконструктивний, що містить особистісний, комунікативний і когнітивний аспекти.

Експериментальне дослідження було організовано з метою визначення особливостей комунікативної діяльності у дітей старшого дошкільного віку із системними порушеннями мовлення.

У відповідності з метою перед дослідженням було поставлено такі завдання:

1. визначити особливості структурної організації комунікативної діяльності дітей з СПМ;

2.з'ясувати стан сформованості мовленнєвих, емоційних та інтерактивних засобів спілкування дітей з СПМ;

3.з'ясувати стан сформованості комунікативних якостей особистості у дітей із СПМ;

4.виділити типові труднощі в комунікативній діяльності дітей з СПМ;

5.визначити рівні сформованості комунікативної діяльності у дітей з СПМ,

6.визначити типологію дітей старшого дошкільного віку із СПМ за станом їх комунікативної діяльності.

У відповідності із зазначеними теоретичними положеннями було проведено три серії експериментального дослідження.

1 серія була спрямована на вивчення стану сформованості базових засобів реалізації комунікативної діяльності у дітей з СПМ.

Завдання 1 серії:

1.з'ясувати стан сформованості вербальних засобів у дітей з СПМ, а саме:

1.1.з'ясувати особливості монологічної розповіді (за серією сюжетних картинок);

1.2. визначити особливості ведення діалогу;

2.визначити особливості впізнавання та розуміння емоцій оточуючих дітьми старшого дошкільного віку з СПМ;

3.визначити стан сформованості вмій взаємодіяти з комунікативним партнером ((погоджувати власні дії, вислуховувати партнера, прогнозувати розвиток комунікативної ситуації тощо).

2 серія була спрямована на вивчення особистісних якостей дітей з СПМ, що впливають на ефективність

спілкування, т.б. комунікативних рис особистості.

Завдання 2 серії:

1.визначити стан сформованості комунікативних якостей особистості дітей старшого дошкільного віку із СПМ,

2.з'ясувати стан особистісної спрямованості дитини старшого дошкільного віку із СПМ на людей, сферу спілкування;

3.окреслити особистісний профіль дітей старшого дошкільного віку із СПМ.

3 серія була спрямована на визначення особливостей структурної організації комунікативної діяльності

Завдання 3 серії:

1.визначити стан сформованості мотивації до спілкування у дітей з СПМ,

2.з'ясувати особливості планування та реалізації комунікативної програми у дітей з СПМ;

3.визначити провідну форму спілкування у дітей з СПМ,

4.виділити особливості реалізації комунікативної діяльності з дітьми та дорослими в діловій та домашній атмосфері;

5.з'ясувати типові труднощі в реалізації комунікативної діяльності у дітей старшого дошкільного віку із СПМ.

Реалізація окреслених завдань дослідження дозволила комплексно і системно, у відповідності із визначеними методологічними підходами, охарактеризувати комунікативну діяльність дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення. На нашу думку, подальший аналіз результатів проведеного експериментального дослідження дозволить не тільки доповнити відомі дані про особливості спілкування дітей означеної категорії, а й надасть

можливості для виділення рівнів ретельною характеристикою її комунікативної діяльності дітей з СПМ з структурної організації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Артамонова С.В. Преодоление коммуникативных нарушений у старших дошкольников с общим недоразвитием речи средствами коррекционно-развивающей среды. Автореф. дис. канд. пед. наук. — М., 2009.- 22с.
2. Асмолов А. Г. Психология личности. Принципы общепсихологического анализа: Учебник. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — 367 с.
3. Барабанщиков В. А. Б. Ф. Ломов: системный подход к исследованию психики // Психологический журнал. — 2002.- Т.23. - №4.- С.27-28.
4. Беломестнова Н. В. Системный подход в психологии // Вестник Оренбургского государственного университета, 2005, №10.- С.43-54.
5. Волковская Т.Н. Концептуальные основания системы психологической помощи детям с недостатками речи: монография. - М. : ГИД, 2012. - 396 с.
6. Волковская Т.Н. Организационно-методические основы психологической помощи лицам с недостатками речи: учебно-методическое пособие. - М. : Национальный книжный центр, 2011. - 144 с.
7. Грибова О.Е. К проблеме анализа коммуникации у детей с речевой патологией// Дефектология. -1995. № 6.- С. 7 - 16.
8. Гриншпун Б.М., Селиверстов В.И. Развитие коммуникативных умений дошкольников в процессе логопедической работы над связной речью// Дефектология. 1988. - № 3. - С. 81 -84.
9. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов. 2-е изд., доп., испр. и перераб. - М., 2000. - 384 с.
10. Калягин В.А., Овчинникова Т.С. Психология лиц с нарушениями речи.— СПб.: КАРО, 2007.- 544 с.
11. Ковылова Е.К. Психокоррекционная технология коммуникативного развития детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи. - Дис. канд. психол. наук.- Н.Новгород, 2011. - 264 с.
12. Коржевина В.В. Развитие вербальных средств в общении у детей 3-4 лет с недоразвитием речи: Автореф. дис. канд. пед. наук. — М., 2006.- 22с.
13. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Смысл, Академия, 2005. - 352 с.
14. Леханова О.Л. Использование невербальных средств общения в коррекционно-логопедической работе с дошкольниками с ОНР. Дис...канд.пед.наук.- М., 2008. - 208 с.
15. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения / М.И.Лисина. М., 1986. — 143 с.
16. Лубовский В. И. Развитие словесной регуляции действий у детей (в норме и патологии); Науч.-исслед. ин-т дефектологии Акад. пед. наук СССР. — М.: Педагогика, 1978. — 224 с.
17. Павлова О.С. Нарушение коммуникативного акта у детей с общим недоразвитием речи: Психолингвистика и современная логопедия/ О.С.Павлова.- М, 1998.-213с.
18. Роговин М.С. Структурно-уровневые теории в психологии: методологические основы. — Ярославль: ЯрГУ, 1977. -79 с.
19. Соловьева Л.Г. Особенности коммуникативной деятельности детей с общим недоразвитием речи / Л.Г. Соловьева // Дефектология. 1996. №1.-С. 62 - 66.
20. Федосеева Е.Г. Формирование коммуникативных умений у детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи: Дис. канд. пед. наук. М., 1999-220 с.
21. Харитоновна, Е.А. Овладение коммуникативными умениями как важное условие социализации детей с нарушениями речи// XIV Региональная научно-практическая конференция преподавателей, научных сотрудников, аспирантов университета: сборник статей. — Витебск: УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2009. — 223 с. — С. 197-201.
22. W.Karwowski, G.Bedny. A Systemic-Structural Theory of Activity: Applications to Human Performance and Work Design.- CRC Press, 2006.